

Boje u grčkom – o zelenom medu i o Heraklovu psu

Nina Čengić

Odsjek za klasičnu filologiju, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Boje su za ljude kompleksan fenomen. One pripadaju prirodi, pripadaju ljudskoj percepciji, ljudskoj misli i jeziku. U svakom od tih pojavnih aspekata, koji se i međusobno isprepliću, boje se opiru jednostavnim određenjima. Bojama se bave i različite discipline: od prirodnih znanosti – fizika, kemija, biologija, fiziologija, do društvenih – filozofija, lingvistika ili semiologija.

O bojama se može govoriti na teorijskoj razini, u znanstvenom diskursu, uzimajući ih kao apstraktne pojmove i određujući njihova svojstva. Kako se o boji razgovaralo na taj način u grčkoj antici, pokazuju primjeri grčke filozofije, jer je velik broj grčkih filozofa u svojim tumačenjima svijeta koristio i pojam boja. Među njima je i Empedoklo, predsokratski filozof iz sredine 5. st. pr. Kr., za kojeg kažu da je o boji rekao ovako:

<Εμπεδοκλῆς> χρώμα εἶναι ἀπεφαίνετο τὸ τοῖς πόροις τῆς ὄψεως ἐναρμόττον.
Τέτταρα δὲ τοῖς στοιχείοις ἰσάριθμα, λευκόν, μέλαν, ἐρυθρόν, ὠχρόν.
(*Aet.* 1.15.8 = DK 31A92)

„Empedoklo je tvrdio da je boja ono što se uklapa u prolaze vida. A četiri su, istog broja kao i počela, bijela, crna, crvena i žuta.”

Empedoklo uzima svakodnevnu riječ χρώμα koja označava površinu ljudskoga tijela pa onda i njezinu boju, te je pretvara u *definiendum*, riječ za pojam boje, kojem daje određenu definiciju. *Definiens* se formira od jezgre iskazane supstantiviranim participom srednjeg roda, τὸ ἐναρμόττον „ono što se uklapa”. U ranim fazama grčke racionalne misli, u kojima se kroz filozofiju uspostavlja i grčka znanost, supstantivizacija participa i pridjeva srednjeg roda jedan je od jezičnih postupaka kojim se gradi stručna terminologija. Promatranjem takvih aspekata jezika rane grčke filozofije i njihovom analizom mogu se uočiti početne faze formiranja prvog znanstvenog i stručnog diskursa zapadne civilizacije. Nakon što je definirao što je boja, Empedoklo kaže da ih je četiri. No, njegove bijela, crna, crvena i žuta ne mogu se interpretirati kao puni spektar vizualne percepcije – iz čega bi slijedilo da ostale boje ne postoje. U filozofskom diskursu filozofije prirode, riječi za boje dio su sustava cijele prirode i prije bi se reklo da imaju ontološka nego vizualna svojstva.

U svakodnevnom jeziku izrazi za boje u jeziku mogu se koristiti u dvije osnovne svrhe, kako bi nešto definirali te kako bi nešto opisali. Prototipski oblik upotrebe

boje za određenje stvari sastoji se od pridjeva za boju i imenskog glagola, kao što to pokazuju dva primjera iz dvaju Hipokratovih spisa, *O unutaršnjim bolestima* i *O bolestima*:

καὶ τῆς κεφαλῆς τὸ δέρμα παχὺ καὶ ἐρυθρὸν ἐστίν. (Hippoc. *Int.* 47. 22 = L. VII 282)

„A koža glave zadebljana je i crvena.”

ἡ χροὴ ὅλη σιδιοειδῆς σφόδρα ἐστὶν ἢ χλωροτέρη οἷη οἱ σαῦροι οἱ χλωροί. (Hippoc. *Morb.* 3. 11.1 = L. VII 130)

„Cijela je koža izrazite boje narove kore ili zelenija od one kako su gušteri zeleni.”

Slično tome kaže i Anakreont, u fragmentu 13 (358) kada objašnjava zašto ga je odbila lijepa Lezbljanka:

ἡ δ', ἐστὶν γὰρ ἀπ' εὐκτίτου
Λέσβου, τὴν μὲν ἐμὴν κόμην,
λευκὴ γάρ, καταμέμφεται.

„A ona, jer je s lijepo sagrađenog Lezba, zamjera mojoj kosi, jer je bijela.”

Opisno korištenje boja odnosi se na sve kombinacije pridjeva za boje i imenice, u svakodnevnoj upotrebi gdje ne želimo samo nešto odrediti, već želimo opisati kakve je boje. Atenski govornik Lisija (oko 445 – oko 380. g. pr. Kr.) u govoru *Protiv Agorata* predstavlja tužbu protiv doušnika upletenog u političku spletku koja je završila smrću nekoliko ljudi 404/403. g. pr. Kr., s kraja Peloponeskoga rata. U naraciji govora, u kojoj se u sudskim govorima izlažu detalji slučaja, Lisija spominje posjet supruge osuđenika na smrt u zatvoru, što je bio običaj atenskog pravosudnog postupka koji je članovima obitelji dao priliku da se oprostite. Ovako je opisana žena čovjeka za čiju je smrt optužen Agorat:

...δ' ἐκείνη ἀφικνεῖται, μέλαν τε ἱμάτιον ἡμφιεσμένη. (Lys. 13.40).

„I ona je došla, odjevena u crni ogrtač.”

Crna boja odjeće u Grčkoj bila je odjeća tuge i žalosti pa ovaj primjer podsjeća da boje imaju svoja značenja i u neverbalnoj komunikaciji, ovisno o tome kako se ona kulturalno definira.

I napokon, još jedna jezična upotreba riječi za boje korištenje je boja u književnosti, gdje ih karakterizira odmak od denotativnoga (određenje i opisivanje nečega) prema metaforičnom i individualnom, koje nije podložno uobičajenim pravilima upotrebe i za što vrijedi *licentia poetica* u najopćenitijem značenju. Upravo je ova upotreba pridjeva za boje izazvala najviše nedoumica kod filologa koji su, počevši od 19. stoljeća, čitajući prije svega Homera, bili ponukani utvrditi što su boje u starogrčkom. U *Odiseji* Hermes putuje ka Kalipso i „s ljubičastoga mora prelazi na kopno”, ἐκ πόντου... ἰοειδέος ἤπειρόνδε, do njezine pećine gdje su „tekla četiri izvora bijele vode”, κρήναι δ' ἐξείης πίσυρες ῥέον ὕδατι λευκῷ (*Od.* 5.70). U *Ilijadi* (*Il.* 11.631), kad robinja

Hekamede priprema Nestoru napitak, i u *Odiseji* (*Od.* 10.234), kada to radi Kirka za Odisejeve drugove da zaborave domovinu, med je zelen, μέλι χλωρόν. Primjera je mnogo, a jedan od prvih koji ih je sustavno pregledao bio je William Gladstone (1809–1898), glasoviti engleski političar i oksfordski student klasičnih jezika i matematike. On je, uzevši riječi za boje engleskog jezika kao polazište usporedbe, zaključio da su grčki nazivi boja drugačiji jer su „organ za boje i njegovi utisci kod Grka herojskoga doba bili samo dijelom razvijeni”. Taj se Gladstoneov stav dobro uklonio u kontekst znanosti sredine 19. stoljeća i poimanja o evoluciji živih bića i njihovih karakteristika pa tako i vizualne percepcije boja (Darwin svoju teoriju evolucije objavljuje 1859. u djelu *O porijeklu vrsta*). Gladstonea su mučile i homerske višeznačnice poput kombinacija αἴθοπα οἶνον (vino crno ili sjajno?) i ἐπὶ οἶνοπα πόντον (more boje vina?), i pridjevi koji su se koristili u različitim kolokacijama. Pojmovi koji ne bi trebali znatno varirati u bojama u grčkom se spajaju s različitim pridjevima za boje: krv (αἷμα) crna je, tamna, ljubičasta, crvena i purpurna (κελαιόν, μέλαν, φοινίκεον, ἐρυθρόν, πορφύρεον), a pijesak (ψάμμος/ψάμαθος/ἄμαθος) crn, bijel, tamnomodar ili zelen (κελαινή, λευκή, κυάνεα, χλωρά). Psi (κύνες) brzi su (ἄργοι), mada pridjev u nominativu jednine pokriva i značenja sjajan i bijel. Čini se da je jedan od razloga za muke filologije s homerskim pridjevima za boje priroda teksta: radi se o književnom tekstu i književnoj upotrebi jezika u kojoj autor pridjeve za boje može koristiti deskriptivno i metaforički bez ograničenja; pridjevi za boje trebaju se moći jednoznačno odrediti samo u denotativnim upotrebama. Zato je pri određenju pridjeva za boje važno razlučiti vrstu teksta i vrstu upotrebe.

Posebno je zanimljivo što je dio homerskih pridjeva za boje potvrđen i u mikenskoj fazi grčkog jezika, na pločicama pisanim linearnom B. Homerov pridjev κελαιός „crn”, za krv, noć, morski val, zemlju i jaku oluju, u mikenskom postoji u formi *ke-ra-no*. Na pločici Ch-serije lineara B iz Knososa, na kojoj je pisar naveo dvadeset deskriptivnih imena volova izvedenih iz njihovih fizičkih obilježja, *ke-ra-no* je vol koji bi se u hrvatskom mogao zvati Crni. Homerski pridjev γλαυκός, u izrazu γλαυκή θάλασσα „sjajno/sivo more”, potvrđen je u mikenskom u obliku *ka-ra-u-ko*, a koristio se za osobno ime (baš kao što se Homerov saveznik Trojanaca i vođa likijske vojske zove Glauko). *Re-u-ko* se podudara s kasnijim pridjevom λευκός, *e-ru-to-ro* je ἐρυθρός, *po-pu-re-jo* πορφύρεος, *po-ni-ki-jo* φοινίκεος, *ku-wa-no* κυάνεος, *po-ri-wo* πολιός, a *ma-ra* μέλας.

Boje i riječi kojima ih nazivamo bile su tema i znatnog broja lingvističkih rasprava od početaka lingvistike kao znanosti. Strukturalistička lingvistika različitosti naziva za boje među jezicima tumači djelovanjem temeljnog jezičnog principa arbitrarnosti, proizvoljnosti funkcioniranja jezika u odnosu prema svijetu o kojem se komunicira, po kojem jezici leksik stvaraju prema pravilima svoje gramatičke i leksičke strukture. Tako se uspostavlja riječ, njezin oblik koji se vidi ili čuje. No, značenje riječi uspostavlja se na više razina i u nj su uključeni i realni svijet, iskustvo realnog svijeta, ljudi koji

riječ koriste radi komunikacije, kultura i društvo. Ti su utjecaji različiti za svaki jezik zasebno, a i mijenjaju se s vremenom pa se mijenjaju i značenja riječi za boje u jeziku, sužavajući se ili šireći ili se preklapajući. Zbog toga se u istraživanjima riječi za boje treba ponekad odmaknuti od jezične datosti i izraze za boje treba sagledati kao sustav znakova neovisan o percepciji. Umberto Eco, talijanski pisac i semiotičar, naglašava utjecaj kulture na konceptualizaciju pojma boje i zagovara pristup tumačenju boja koji apstrahira percepciju te postavlja pitanje kako jezik govori o pojmovima vizualnog iskustva. Za razliku od Gladstonea, koji iza starogrčkih riječi za boje vidi ograničenja vizualne percepcije starih Grka, Eco naglašava da i ljudi koji ne razaznaju boje mogu o njima i misliti i govoriti. Na primjer, osoba koja ne razaznaje crvenu ili zelenu boju može govoriti o zelenom špinatu ili crvenim jabukama. Razumijevanje pridjeva za boje u ovom slučaju ne ovisi o vizualnom opažanju jer su oni ovdje znakovni konstrukt. Budući da je jezik u svojoj temeljnoj odrednici sustav jezičnih znakova, istražujući riječi za boje možemo odvojeno od fizičke stvarnosti boja i njihove vizualne percepcije ne tražiti što one točno i jedino znače, već kojim se procesima uspostavlja njihovo značenje i koliko se ono proteže.

Osim izraza χρώμα, spomenuto na početku teksta, postoji i riječ konkretnijeg značenja pojma boje kao pigmenta, stvari kojom se mogu bojati predmeti: to značenje imaju riječi βαφή, βάμμα, βάψις, izvedene iz glagola βάπτω „bojati”. Te riječi podsjećaju na to da se riječi za boje odnose i na konkretne stvari, posebno one koje su se koristile u izradi tkanina, odjeće, svakodnevnih artefakata, u metalurgiji te u arhitekturi i građevinarstvu. One podsjećaju na to da je boja svojstvo prirode, ali i da čovjek raznim tehnološkim postupcima od najstarijih zabilježenih vremena stvara umjetne boje kojima sam boja svoj svijet. Na primjer, grčki pridjev κούνεος (o čijem se značenju isto raspravlja, a pokriva pojmove tamnoplavo, tamno) tumači se kao posuđenica iz akademskog, u kojem riječ „uknu” označava vrstu kamena, dragocjeni materijal krasne plave boje koji se koristio u gradnji i izradi ukrasa. U grčkom se preuzimanjem riječi prekinula veza s konkretnom materijom, došlo je do konceptualnog odjeljivanja stvari i njezinog svojstva boje.

U grčkim tekstovima, prije svega kod Teofrasta u spisu *Περὶ φυτῶν ἱστορίας* (*O istraživanju biljaka*) te kod kasnijih, liječnika Galena i Pedanija Dioskurida u njihovim popisima ljekovitih svojstava biljaka (*materia medica*), sačuvani su podaci o biljkama i životinjama koje su imale svojstva bojanja. Tu su broć (trajna zeljasta biljka, lat. *Rubia*), ἐρευθῆδανον (i glagol ἐρευθοδανῶ „bojati broćem”), koja služi za tople nijanse crvene i narančaste, biljka kermes (ili vinobojka) i kukac košeniljska uš (κόκκος iz hrasta oštrike, koji se naziva ἀγριοβάλανος ili κόκκος βαφικός) koji se koristi za žive, ali hladne crvene nijanse koje mogu prijeći u plavu. Crvenim nijansama vunu i tkanine boje i biljke šafranika, κνήκος, kana, κύπρος, i nar, ῥόα/ρόια. Žutu boju davali su biljni pigmenti iz šafrana, κρόκος, ili kurkume, κύπερος ἔτερος. Purpurna, najdragocjenija boja za tkanine u ranoj antici, dobivala se iz puževa vrste *Murex*, a osim duboke crvene, mogla se postići i ljubičasta i plava nijansa boje. Kako piše

Aristotel u spisu *Περὶ ζῴων ἱστορίαι (Istraživanja o životinjama)*, postoji više vrsta takvih puževa, koje on naziva αἱ πορφύραι, i neki od njih boje crveno, a neki u tamnije tonove. Priču o otkriću purpurne boje prenosi rimski leksikograf Julije Polideuk (2. st.) u djelu *Ὀνομαστικόν (Imenik)*. Nju je pronašao, priča Polideuk, Heraklov pas! Dok se Heraklo udvarao nimfi Tiri, njegov je pas našao puža i pojeo ga, a puževa je boja psu obojala njušku u neobičnu crvenu boju. Kad je nimfa vidjela psa i boju njegove njuške, od Herakla je zatražila odjeću takve boje. Heraklo je našao puža i dao djevojci traženi dar, a ujedno je postao πρῶτος γενόμενος εὐρετῆς τῷ Τυρίῳ λόγῳ τῆς Φοινίσσης βαφῆς, jer je prvi iznašao ono što se zove feničkom bojom (*Onom.* 1.45–49). Budući da je pravi purpur (ἀληθινὴ πορφύρα) bio vrlo skup i rijedak, razvile su se pristupačnije metode za postizanje slične crvene boje. Na alkemijskim papirusima nađenima u Egiptu iz perioda od 1. do 4. stoljeća zapisane su upute za razne metode bojanja, među njima i recept za patvorenje purpurne boje – uz pomoć morske alge te biljaka volujka i štavolja (βρῦον θάλασσιον, λακχά i λάπαθον).

Slika 1: Igra purpura: tonovi purpurne boje dobivene iz triju vrsta morskih puževa (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Purple_Purpur.jpg)

Boje su dio prirode, ljudi i društava. Pomoću njih određujemo stvari, tumačimo emocionalna stanja, kombiniramo odjeću, biramo nakit i predmete koje koristimo svakodnevno. Njima se izražavamo konkretno, apstraktno, jednoznačno i dvosmisleno, metaforično ili pjesnički. Interpretacija boje na neki je način sloboda pojedinca, a za tumačenje može poslužiti i neki kraći put, kao što to rade sholija uz Ilijadu (*scholia vetera* uz *Ilijadu*, 631a2), kad se objašnjava da je „zeleni med” u stvari samo svježe ili tek napravljen med {ἡ δὲ μέλι} <χλωρόν:> πρόσφατον – τὸν νέον. Nasuprot tome, egzaktna fizika upozorava da boja kao boja nije svojstvo predmeta, već predmet zbog svojih fizičkih svojstava odbija jedan dio svjetlosnih valova što ljudska percepcija registrira kao određenu boju. Može li se onda uopće reći da boje postoje, ako suvremena znanost kaže da su one dojam percepcije? Na počecima takvog poimanja boje nalazi se filozof Demokrit (oko 460 – 370. pr. Kr.), koji je, razmišljajući o prirodnom svijetu i tumačeći ga, zaključio da boja ne postoji kao konkretna datost i da ništa po svojoj prirodi nije boja:

φύσει μὲν μηδὲν εἶναι χρώμα· (Democr. *Fr.* 125 = DK 68A125)